

مسالك الابصار في ممالك الامصار بزرگترین اثر جغرافیای تاریخی تألیف شده بوسیله مسلمانان

● دکتر عبدالرسول خیراندیش

هیئت علمی دانشگاه شیراز

خود در چند موضع و با تفصیل از خاندان چنگیز خان صحبت کرده است. او در مبحث تاریخ مغول دارای این ویژگی است که در تعارض میان خاندان‌های فرزندان چنگیز (الوس اربعه) جانب خاندان جوچی (اردوی زرین یا مغولان روسیه) را می‌گیرد. این خلدون نیز در العبر به همین نحو عمل کرده است که این خود تأثیر کامل و مشخص این فضل الله بر تاریخنگاری ابن خلدون را نشان می‌دهد.^۲

موطن و مولد ابن فضل الله شام بوده است و در همان حال روزگاری را در مصر نیز به سر برده است. آن زمان مصر و شام مجموعاً مملکت ممالیک مصر را تشکیل می‌داد این دولت که از ۶۴۰ هـ / ۱۲۵۲ م. تا ۹۲۲ هـ / ۱۵۱۷ م. حیات و حکومت داشته در طول تاریخ بالنسبه طولانی خود با مغولان ایران (ایلخانان، از خاندان تولوی) در امتداد فزات هم مرز بوده و جنگ‌های طولانی و مناقشات پی در پی را از سر گذارند. لذا در سیاست خارجی خود دوستی و اتحاد با خاندان جوچی در روسیه را سر لوحه عمل خود قرار داد تاریخنگاری ابن فضل الله و ابن خلدون در باب تاریخ مغولان در اساس متأثر از دیدگاه سیاسی دولت ممالیک در مورد مغولان ایران و روسیه و بالطبع جانبداری از خاندان جوچی بود آنان هر چند مسلمان شده و پیوند استواری با ممالیک که خلافت عباسی را نیز احیا کرده بودند، داشتند اما مدعی بودند که وارث واقعی چنگیز خان هستند و غرب آسیا بنا بر وصیت او به خاندان جوچی می‌رسد. تداوم واردات برده از قفقاز و سواحل دریای سیاه که اساس توان نظامی ممالیک را تشکیل می‌داد نیز بر توسعه و تحکیم این روابط می‌افزود. لذا در مباحث تاریخی و جغرافیایی کتاب مسالك الابصار انعکاس اوضاع زمان را به خوبی می‌توان دید.

مصر و شام روزگار ممالیک فقط تجربه مغولان در قرن هفتم و قسمتی از قرن هشتم را شاهد نبوده است بلکه زوال سلجوقیان روم، تجزیه دولت ایلخانی، پیدایش دولت ایلکانی (جلایری) در عراق عرب،

کتاب مسالك الابصار في ممالك الامصار را که در بیست و هفت جلد به وسیله ابن فضل الله العمري در قرن هشتم تألیف شده است می‌توان پرچم‌ترین کتاب در باب جغرافیای تاریخی به شمار آورد. هر چند زمانی که ابن فضل الله این کتاب را که مشتمل بر مباحث جغرافیایی، تاریخی، رجال، علوم و طبیعیات است فراهم می‌آورد در حقیقت به تدوین دانش عصر خویش اهتمام می‌ورزید، اما اکنون پس از گذشت هفت قرن که همراه با تحول اوضاع و تبدل احوال در جمیع جهات زندگی مسلمانان بوده اثر او مبدل به غنی‌ترین و جامع‌ترین منبع و مأخذ جغرافیای تاریخی شده است. با این حال چون این اثر با ارزش تاکنون از چشم بسیاری از اهل تحقیق در کشور ما به دور مانده است به معرفی اجمالی آن به شیوه‌ای توصیفی اقدام می‌شود.

مؤلف مسالك الابصار في ممالك الامصار، شهاب‌الدین احمد بن یحیی بن فضل الله العمري در سال ۷۰۰ هـ / ۱۳۰۱ م. در دمشق به دنیا آمد. او در مصر به کسب دانش پرداخت و سپس در زادگاه خود، دمشق متصدی مشاغل و وظایفی شد و در سن چهل و نه سالگی، به سال ۷۴۹ هـ / ۱۳۴۹ م. در همان شهر درگذشت.^۱ با وجود چنین عمر کوتاهی او از سرآمد دانشمندان عصر خود بوده است و کتاب عظیم او از کثرت دانش وی حکایت می‌کند. در این باره می‌توان بدین نکته اشاره کرد که ابن خلدون (۸۰۸ - ۷۳۲ هـ) در تألیف کتاب تاریخ معروف خود به نام العبر و دیوان المبتدا و الخبر فی ايام العرب و العجم و البربر و من عاصرهم من ذوی السلطان الاکبر که به اختصار العبر یا تاریخ ابن خلدون موسوم شده از کتاب ابن فضل الله استفاده بسیار کرده است. چنان که در مبحث تاریخ مغول می‌نویسد: شهاب‌الدین احمد بن یحیی بن فضل الله از شمس‌الدین اصفهانی که امام علوم معقول در شرق است و دانش خویش را از نصیرالدین طوسی گرفته است گوید...^۲

ابن فضل الله در عصر مغول می‌زیسته و در کتاب

بنای مساجد و سنگ قبرهای بسیاری است که در گوشه و کنار اردکان وجود دارد و هریک از قدمتی تاریخی برخوردار است و شناسنامه این منطقه از خاک کشورمان محسوب می‌گردد. همچنین نویسنده با سه صدر، هر جا که اقتضای بحث بوده به ذکر تاریخچه‌های مربوط به زردشتیان، و توصیف فعالیت‌های اجتماعی آنان پرداخته است.

***

یادآوری نکاتی در باب تاریخ اردکان خالی از فایده نیست:

۱- جلد نخست تاریخ اردکان به شهر اردکان و اطراف آن اختصاص یافته و بر طبق «یادداشت مؤلف» جلد دوم قرار بود به بخش مرکزی (عقدا و توابع) و نیز بخش خرانق اختصاص داشته باشد، در حالی که در جلد حاضر علاوه بر ارائه مطالب مربوط به دو بخش مذکور، طی دو فصل به تشریح اوضاع جغرافیائی و تاریخی اردکان پرداخته است که اغلب برگرفته از جلد نخست است.

۲- با آنکه نویسنده محترم، اثر خویش را به تصاویر زیادی از بناها مزین کرده و تا گفته پیداست که تهیه این همه عکس خود رنج بسیاری را مصروف ساخته است، متأسفانه بسیاری از آنها از کیفیت خوبی برخوردار نیست و البته بر ما پوشیده است که خطاب این سخن باید با نویسنده باشد یا ناشر.

۳- در فصل دوم (ص ۶۵) مؤلف به شرح ماجرای قتل مظلومانه ابو طالب اردکانی در مکه (سال ۱۳۲۲) توسط سعودی‌ها پرداخته است. به نظر می‌رسد اصل تصاویر مربوط به این ماجرا ساختگی و مونتاژ است.

۴- علاوه بر آن که اغلاطی چند بر چاپ این کتاب راه یافته (صص ۳۳، ۸۳، ۹۲، ۱۰۸) متأسفانه صفحاتی از پایان آن از قلم افتاده، به طوری که کتاب به صورتی اتر پایان می‌یابد. باید نویسنده بود تا توانست احساس مؤلف را در این گونه مواقع درک کرد. نوشته‌ای که با رنج و مرارت بسیار برای چاپ فرستاده می‌شود وقتی درین صورت ارائه گردد، خستگی مؤلف را بر تن او ابقا می‌کند، بعلاوه لازم بود برای چنین اثری فهرست اعلام تهیه کنند تا راهنمای اهل تحقیق باشد.

۵- در ص ۹۸ از قول آیتی، مؤلف «تاریخ یزد» آمده است: «اردکان قصبه بزرگی است. مخصوصاً پس از تاسیس سلطنت «منجوس» پهلوی که وسائط نقلیه تکمیل شد و...» عین عبارت آیتی چنین نیست بهتر بود آقای سپهری اگر هم تعریض بر سخن وی داشت، به گونه دیگری آن را بیان می‌نمود.

پی‌نوشت‌ها:

- ۱- یزد، کانون کتاب ولی عصر عج اردکان با همکاری اداره کل ارشاد اسلامی یزد، ۱۳۶۲
- ۲- ص ۴۵
- ۳- صص ۲- ۵۲
- ۴- ۹۱ و مابعد
- ۵- تاریخ اردکان، ج ۱، ص ۷.

مسالك الابصار في ممالك الامصار

تأليف

ابن فضل الله العمري
مهاب الدين احمد بن يحيى
تولد ۵۷۰ هـ

السر الاول

بسمه
فؤاد سرکین

بالنشان حج
ملا محمد بن جرشا، ايجاده نهبند

۱۳۵۰ - ۱۳۸۸
سهد تاريخ العلوم العربية والاسلام
في إطار جاسته فرانكونيا - ألمانيا الامصاريا

◀ کتاب مسالك الابصار فی
ممالک الامصار را که در بیست و هفت
جلد به وسیله ابن فضل الله العمري در
قرن هشتم تألیف شده است می توان
پرحجم ترین کتاب در باب جغرافیای
تاریخی به شمار آورد.

◀ تاریخنگاری ابن فضل الله و ابن خلدون
در باب تاریخ مغولان در اساس متأثر
از دیدگاه سیاسی دولت ممالیک در
مورد مغولان ایران و روسیه و بالطبع
جانبداری از خاندان جوچی است

آخرین سال‌های جنگ‌های صلیبی، تلاش و تکاپوهای سیاسی شمال آفریقا، توسعه تجارت اروپا با آسیا پس از جنگ‌های صلیبی، گسترش مناسبات دینی، سیاسی و تجاری هند با مصر که از دلایل آن حضور خلیفه عباسی در مصر بود، همه و همه باعث شد تا مصر و شام همچنان موقعیت جهانی خویش در عصر فاطمیان (۱۱۷۱ - ۹۰۹ م. / ۵۶۷ - ۳۹۷ هـ.) و ایوبیان (۱۲۵۰ - ۱۱۶۹ م. / ۶۴۸ - ۵۶۴ هـ.) را حفظ کنند. لذا دسترسی به اطلاعات فراوان برای محققانی که در مصر و شام می‌زیست به خوبی امکان‌پذیر بود. در همان حال رویدادهای بزرگ ناشی از حمله مغول، جنگ‌های صلیبی و سپس پیدایش امپراتوری تیمور و نیز اقتدار ممالیک و... تاریخنگاری را رونق خاصی بخشید. اما نباید از نظر دور داشت که نوآوری علمی و ارائه عرصه‌های جدید از علم و دانش با نقصان اساسی روبرو شد. در چنین شرایطی انجام تألیفات بزرگ و دائره‌المعارفی رونق فراوان یافت. محققان این دوره آثار پرحجمی مشتمل بر معارف و منابع گذشته تنظیم کردند که هم به دلیل تحمل مشقت و هم نفس تدوین و تنظیم و نیز حفظ آثار از نابودی، خدمت بزرگی انجام دادند. آثاری چون صبح الأعشى فی صناعة الانشاء در چهارده جلد اثر قلندری^۱، النجوم الزاهرة فی ملوک مصر و القاهرة اثر ابن تغری بردی الاتابکی^۲، السلوک لمعرفة الدول و الملوک اثر مغریزی^۳ و العبر نوشته ابن خلدون^۴ از جمله این آثار پرحجم هستند. همین نویسندگان آثار دیگری نیز دارند و دیگرانی نیز در همین دوران ممالیک هستند که از ذکر نام آثارشان به خاطر جلوگیری از اطاله کلام صرف نظر می‌کنم.

کتاب مسالك الابصار فی ممالک الامصار از جمله این کتاب‌های پرحجم و غنی و دائره‌المعارف گونه عصر ممالیک است. ابن فضل الله، مؤلف کتاب، مجموعه عظیمی از مطالب جغرافیایی، تاریخی، ادبی، دینی، فقهی، گیاهشناسی، جانورشناسی و... را در اثر خود فراهم آورده است که بدون شک جامع‌ترین و گویا ترین اثر در مورد موقعیت علمی قرن هشتم هجری است. از دیدگاه تاریخ تطبیقی این دوران که مقارن با اوایل رنسانس در ایتالیا یعنی کشور مدیترانه‌ای همسایه مصر و شام است دارای اهمیت بسیاری می‌باشد. روش ابن فضل الله در کتاب معمولاً بدین نحو است که مصر را مرکز دنیا و مقسم مطالب خود گرفته و در بسیاری از موارد مسائلی چون شعر، ادب... را به سه بخش تقسیم کرده است. شعرای در شرق دنیا، شعرای در غرب، شعرای در مصر و بدین نحو نقش اساسی مصر به عنوان پایگاه اصلی قدرت ممالیک و تمدن و فرهنگ عصر آنان در اثر او خود را به خوبی نشان می‌دهد.

در ترجمه‌ای آزاد و گزارشی نه چندان دقیق از مجلدات بیست و هشت گانه کتاب، فهرست زیر جهت اطلاع نسبی خوانندگان (هرچند به طور مجمل) عرضه می‌شود:

جلد اول درباره زمین و دریا و راهها و کم و کیف زمین،

کوهها، دریاچه‌ها... مساجد (مسجد الحرام، مسجد نبوی، مسجد الاقصی)، قبرهای انبیاء و مقامات، طوایف امت‌ها، اقلیم‌های هفت گانه (اقلیم اول، دوم، سوم) جلد دوم درباره اقلیم چهارم، پنجم، ششم و هفتم، مشاهیر مملکت‌های پرستندگان صلیب، طول مدت شب و روز، دریاها و آنچه متعلق به آنهاست، ریاحین چهارگانه، عجایب سرزمین‌ها و دریاها، قبله و دلایل آن از نظر فقها، نجوم، بادها، کوهها، رودها، ستارگان، کسوف و خسوف، دریاها و راهها.

جلد سوم درباره ممالک اسلام، ممالک هند و سند، مملکت خاندان چنگیز خان، مملکت گیلان، مملکت کوهستان (جبال) مملکت اتراک در روم، مملکت مصر و شام و حجاز.

جلد چهارم درباره مملکت یمن، مملکت مسلمین در حبشه، مملکت مسلمانان در سودان از نیل تا مصر، مملکت مالی، مملکت کوه‌های بربر، مملکت آفریقه، مملکت اندلس، ذکر عرب.

جلد پنجم درباره ساکنان زمین و مشاهیر در شرق و غرب و دیار مصر از محدثین و قراء.

جلد ششم درباره امام ابوحنیفه و اصحاب او در اطراف، امام شافعی و اصحاب او در اطراف.

جلد هفتم اهل لنت در شرق و غرب و نجویون و ارباب معانی و بیان.

جلد هشتم درباره طوایف فقراء.

جلد نهم درباره حکما، هرامسه سه گانه، فلاسفه پنج گانه یونانی، اطباء در شام و هند و سریان و مصر...

جلد دهم درباره علم و اصحاب موسیقی.

جلد یازدهم درباره وزرا در شرق و غرب و مشاهیر آنها و وزرای دیار مصر.

جلد دوازدهم درباره صاحبان انشاء که در خدمت خلفا و ملوک در سمت مشرق بوده‌اند.

جلد سیزدهم درباره مشاهیر خطبا در شرق و غرب و مصر.

جلد چهاردهم درباره شعر از دوره جاهلیت تا دولت بنی‌امیه و بنی‌عباس.

جلد پانزدهم درباره شعر دوره بنی‌عباس از متنبی تا ابن‌الهاربه.

جلد شانزدهم درباره بقیه شعرای سمت مشرق.

جلد هفدهم درباره شعرای سمت مغرب.

جلد هجدهم درباره شعرای مصر.

جلد نوزدهم درباره بقیه شعرا در مصر.

جلد بیستم و بیست و یکم درباره حیوانات، پرندگان، حشرات، نباتات و حیوانات آبی.

جلد بیست و دوم درباره معادن، فلزات و احجار.

جلد بیست و سوم درباره کلام نزد ادیبان و طوائف متدینین.

جلد بیست و چهارم درباره دولت‌های الحسنین و الحسینین و عباسیان، امویان و امویان اندلس.

جلد بیست و پنجم درباره بنی‌اسرائیل، ذکریا و پسرش یحیی، عیسی بن مریم، خراب شدن بیت المقدس نوبت دوم، ملوک هند، اخبار ملوک چین، اخبار ملوک ترک،

اخبار ملوک مصر اول، اخبار ملوک الفرس، اخبار ملوک یونان، اخبار ملوک سریانی، ذکر ملوک افرنجه، اخبار ملوک سوزان، ذکر اخبار ملوک قحطان، ذکر اخبار ملوک آل جفته، ذکر اخبار ملوک حیره، هجرة و تاریخها، اخبار ابی بکر صدیق و خلافت، خلافت عمر بن الخطاب، خلافت عثمان، اخبار علی بن ابی طالب، خلفاء بنی امیه، خلافت ابی العباس السفاح، ابتدا دولت الاموییه در اندلس.

جلد بیست و ششم درباره برامکه، دولت بنی زیاد، ملوک یمن، قرامطه، دولت فاطمیان، ملک بنی بویه، سلجوقیان، دولت خوارزمشاهی، ابن تومرت و عبدالمومن.

جلد بیست و هفتم درباره استیلای فرنگیان بر طرابلس، ابتدای ظهور الدولة النوریة و انقراض آل سبکتگین، ملک نورالدین محمود ابن زنگی دمشق، ملک صلاحالدین میافارقین، حصار الفرنج عکا، استیلاء الفرنج علی عکا، حوادث یمن، دنباله تاریخ هجری تا سال ۷۴۴.

چنانکه ملاحظه می شود کتاب از گستردگی و تنوع مطلب فوق العاده ای برخوردار است. به همین علت، علیرغم توجه محققان، چاپ آن کمتر به صورت یکجا انجام شده و در همین خصوص سوازه می نویسد: مسالک الابصار که در قرن چهاردهم نوشته شده است توسط کاتمر مورد بررسی قرار گرفته (۱۸۳۸م) و در قاهره به چاپ رسیده است. (۱۹۲۴م. ۱۳۱۲ هـ) کیفیت این چاپ با اینکه چندان قدیمی نیست، نامطلوب است. قسمت مربوط به جغرافیای اداری توسط هارتمان تحت عنوان "جغرافیای سیاسی کشورهای تحت سلطه ممالیک" به آلمانی (۱۹۱۶م) و فصل مربوط به مغرب تحت عنوان "آفریقا بدون مصر توسط گودفرد و دو موین به فرانسه (پاریس ۱۹۲۷ م) و قسمت مربوط به آسیای صغیر تحت عنوان گزارش العمری درباره آناتولی توسط تنر به آلمانی ترجمه شده است (لیپزیک ۱۹۲۹م) ^{۸۰} فواد سرگین در مقدمه ای که بر چاپ مسالک الابصار فی ممالک الامصار نوشته متذکر می شود که از همان قرن هشتم هجری کتاب ابن فضل الله در عالم اسلام شناخته شد و در قرن هفدهم میلادی یک جزء از آن به کتابخانه لویی چهاردهم در فرانسه رسید. در میان اروپائیان پردگینگ Perte de Guignes اقدام به معرفی آن کرد و سپس کاتمر Quatremere و آنگاه آماری Amari در مورد معرفی و چاپ آن اقدام کردند. در اوایل قرن اخیر احمد زکی پاشا نسبت به کشف نسخه هایی از آن در استانبول اقدام کرد و سرانجام در سال ۱۹۲۴ جلد اول آن از کتابخانه سلطان احمد سوم در توقیاطی به طبع رسید. سپس فواد سرگین نسخ متعدد به دست آمده برای تنظیم بیست و هفت جلد تدوین شده توسط مؤلف را از کتابخانه های مختلف برمی شمارد. حاصل این کار چاپ عکسی کتاب با همکاری علاءالدین چوخوا و ابگهارت نویا در سال ۱۴۰۸ هـ / ۱۹۸۸ م.

رویدادهای بزرگ ناشی از حمله مغول، جنگ های صلیبی و سپس پیدایش امپراتوری تیمور و نیز اقتدار ممالیک و... تاریخنگاری را رونق خاصی بخشید. اما نباید از نظر دور داشت که نوآوری علمی و ارائه عرصه های جدید از علم و دانش با نقصان اساسی روبرو شد. در چنین شرایطی انجام تألیفات بزرگ و دایرةالمعارفی رونق فراوان یافت... کتاب مسالک الابصار فی ممالک الامصار نیز از جمله کتاب های پر حجم و غنی و دایرةالمعارف گونه عصر ممالیک است.

است که همین چاپ که نسخه ای از آن در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران موجود است مبنای تهیه و تنظیم این گزارش بوده است.

حجم بسیار کتاب و اینکه به صورت خطی و به زبان عربی است استفاده از کتاب را مشکل می سازد. متأسفانه فواد سرگین و همکارانش فهرست جامعی نیز برای کتاب تهیه نکردند و حتی چنانکه ملاحظه شد در مواردی فقط در ابتدای مجلداتی از کتاب می نویسد که این جلد مربوط به چیست.

همچنین فهرست اعلام کتاب تهیه نشده است و محقق باید برای یافتن نکته های مورد نظر خود وقت فراوانی صرف نماید. این همه موجب شده است تا کتاب با همه ارزش خود کمتر مورد استفاده قرار گیرد چنانکه دانشجویی در مقطع کارشناسی ارشد رشته های تاریخ، ادبیات فارسی یا عربی که شرط اصلی آن تسلط بر زبان عربی است به عنوان پایان نامه تهیه فهرستی جامع از کتاب را و جبهه همت خود قرار دهد کاری بایسته و شایسته را در جهت انجام خدمتی علمی به انجام رسانده است. در شرایط فعلی به دلیل فقدان فهرست تفصیلی موضوعی و فهرست اعلام دقیق و طبقه بندی شده امکان استفاده سریع از کتاب مشکل است و چنین اقدامی کمک بزرگی به دانش پژوهان خواهد کرد.

پانویسها:

- ۱- ابن فضل الله العمری، شهاب الدین احمد بن یحیی، مسالک الابصار فی ممالک الامصار، به تصحیح فواد سرگین، معهد تاریخ العربیه و الاسلامیه، فرانکفورت، ۱۴۰۸ هـ / ۱۹۸۸ م. السفر الاول مقدمه فواد سرگین، ص اول.
- ۲- ابن خلدون، عبدالرحمن، العبر: تاریخ ابن خلدون، ترجمه عبدالمحمد آیتی، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، تهران، ۱۳۶۸، ج ۴، ص ۷۵۹.
- ۳- همان، ص ۷۵۹ به بعد.
- ۴- تلقشندی، صبح الاعشی فی صناعة الاتشاء، المطبعه الامیریة بالقاهره، ۱۳۳۴ هـ / ۱۹۱۵ م.
- ۵- ابن تفری بردی الاتابکی، جمال الدین ابی المحاسن یوسف، النجوم الزاهره فی ملوک مصر والقاهره، مطبعه دارالکتب المصریه، القاهره، ۱۳۶۱ هـ / ۱۹۴۲ م.
- ۶- المقریزی، تقی الدین احمد بن علی، کتاب السلوک لمعرفة دول والملوک، قام بنشره محمد مصطفی زیاده، مطبعه لجنة التألیف و الترجمة و النشر، القاهره، ۱۹۳۹ م.
- ۷- ابن خلدون، پیشین.
- ۸- ژان سوازه، مدخل تاریخ شرق اسلامی، تحریر جدید بر مبنای ویرایش دوم، به اهتمام کلود کاهن، ترجمه نوش آفرین انصاری (محقق)، مرکز نشر دانشگاهی، تهران، ۱۳۶۶، صص ۲۱۷-۲۱۶.
- ۹- ابن فضل الله العمری، پیشین، مقدمه فواد سرگین، صفحات اول تا سوم. □